

**ПОЛЬСЬКІ ШКОЛИ НА ТЕРЕНАХ ПІВДЕННО-СХІДНОЇ
ВОЛИНИ У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД (1921 - 1939 РР.)**

У статті розглядаються основні етапи історії польських освітніх закладів і установ на теренах Південно-Східної Волині, що в міжвоєнний період входила до складу СРСР. Висвітлюється процес створення, діяльності та знищення тоталітарним сталінським режимом польських навчальних закладів регіону. Значна увага приділяється аналізу еволюції політики радянської влади щодо польської спільноти України загалом і Волині зокрема. Стаття написана на основі переважно маловідомих неопублікованих документів Державного архіву Хмельницької області.

Історія створення та функціонування на території Правобережної України (у тому числі і Східної Волині) польських радянських навчальних та культурно-освітніх закладів вже висвітлювалась у роботах сучасних істориків. Особливо слід відмітити ґрунтовні дослідження О.Войналович, Т.Єременко, О.Рубльова, В.Репринцева, Г. Стронського, Б.Чирка, Л.Якубової. В їхніх монографіях та статтях проаналізовано політику радянського керівництва щодо етнопонаціональних меншин УСРР (у тому числі і польської), висвітлено процес функціонування та знищення радянською владою польської освіти на теренах УСРР, наведено великий статистичний матеріал щодо національних освітніх закладів.

Проте більшість авторів використовували передовсім матеріали центральних архівів України (зокрема ЦДАГО, ЦДАВО), тоді як в обласних архівах знаходиться чимало документів, які є важливими для всебічного розкриття теми. Низку неопублікованих матеріалів стосовно історії польської освіти на Волині зберігають фонди Державного архіву Хмельницької області (ДАХО). У даній статті ми ставимо перед собою завдання: спираючись насамперед на маловідомі документи ДАХО висвітлити процес створення на теренах Південно-Східної Волині польських радянських освітніх закладів, простежити їхню діяльність; проаналізувати ставлення до них з боку місцевих органів влади; показати еволюцію політики радянського керівництва щодо польського шкільництва. Детальний розгляд подій, що відбулись у цьому порівняно невеликому регіоні УСРР, допоможе зрозуміти національну політику радянського уряду щодо польської спільноти України взагалі.

Розглянемо коротко деякі статистичні дані. За Всесоюзним переписом населення 1926 р. в Шепетівському окрузі проживало 536026 українців, 60215 поляків, 48027 євреїв, 7565 росіян, 3902 німців, 1721 чех. Частка інших етнопонаціональних спільнот була зовсім незначною. Найбільше поляків проживало у Полонському районі - 9644 осіб, Судилков-

ському (пізніше приєднаного до Шепетівського) - 6780, Плужнянському - 6402, Старокостянтинівському - 5356, найменше у Теофіпольському - 1876. Польське населення зосереджувалося переважно в сільській місцевості. В містах та містечках округу поляків проживало порівняно небагато. Там вони чисельно поступались не лише українцям, а й євреям та росіянам. Наприклад, в Шепетівці проживало лише 1492 поляки [1:43].

На початку 1920-х рр. радянська влада в Правобережній Україні мала слабку соціальну базу, яку вона намагалась за будь-яку ціну розширити. Саме крізь призму цього чинники слід розглядати національну політику керівництва Радянської України у 1920-ті роки. ЦК КП(б)У, РНК УСРР, ВУЦВК велику увагу приділяли питанню організації радянської польської освіти в межах республіки. При цьому вони намагались вирішити кілька завдань: нейтралізувати вплив католицької церкви на польське населення; через систему радянських національних шкіл виховувати дітей у дусі відданості так званим комуністичним ідеалам.

У прикордонних з Польщею регіонах (на Волині та Поділлі) процес створення радянських польських освітніх структур розпочався вже у 1920 р. Польські секції та бюро (польбюро) при відділах освіти мали два основних завдання: виявити і ліквідувати всі нерадянські школи, що знаходились під впливом католицьких священників, та організувати нові радянські трудові школи (трудшколи). Вже у 1922 р., згідно зі звітом ЦК КП(б)У, вдалось поширити "радянський вплив" на переважну більшість польських навчальних закладів Волинської губернії (особливо Житомирського, Новоград-Волинського, Заславського, Старокостянтинівського повітів). При цьому було "завдано значного удару патріотично налаштованим елементам шкіл, дитячих будинків" [2:1-2]. Чистки та арешти серед педагогічного персоналу польських нерадянських навчальних закладів були проведені чекістами в Київській, Подільській та Волинській губерніях. Одночасно наприкінці 1922 р. відділи Народного комісаріату Освіти (НКО) розпочали створювати в Радянській Україні польські клуби та хати-читальні, через які вони намагались поширювати радянський вплив на населення.

Проте процес створення польських радянських навчальних закладів наштовхнувся на чималі труднощі. Зокрема, в грудні 1922 р. на засіданні польбюро Старокостянтинівського повіту один із промовців вказав на вороже ставлення з боку вчителів українських шкіл до польських освітніх закладів, заявив, що українці-педагоги взагалі бажають ліквідувати всі польські школи на Волині. Об'єктивно відсутність радянських польських шкіл була на руку і католицькій церкві, яка до 1917 р. фактично очолювала освітній та культурницький рух поляків Російської імперії. І це добре розуміли функціонери з повітового польбюро. Вони закликали вести рішучу боротьбу за створення польських радянських шкіл і цим

самим підірвати вплив католицьких священиків на дітей, хоч добре усвідомлювали, "що чимало польських вчителів хотіли виховати польських дітей націоналістами і солдатами Пiлсудського" [3:27].

Певний поворот у відношенні до польської освіти відбувся в УСРР у 1923 р. Проголошена у тактичних цілях радянським керівництвом політика "коренізації" передбачала широкі можливості для створення радянських трудових шкіл для всіх етнонаціональних меншостей республіки. В усі губернії УСРР, де проживало польське населення, НКО дав вказівки місцевим органам влади та освіти обстежити культурно-освітній стан польської спільноти. Підсумки обстеження були підбиті у циркулярі заступника наркома освіти УСРР Я.Ряппо від 14 листопада 1923 р., у якому зокрема зазначалось: "До сьогоднішнього часу спостерігається надзвичайно ненормальне явище, коли не всі школи та дитячі будинки нацмену, зокрема польські, знаходяться на контролі губернських і окружних відділів освіти. Так, в Житомирському окрузі на обліку окривно було 17 польських шкіл, а після додаткового обстеження знайдено 38 таких шкіл. Аналогічна ситуація і в інших округах" [4:8,22]. Я.Ряппо наказав відділам освіти ще раз детально перевірити стан польської культосвітньої роботи.

На початку 1924 р. керівники Шепетівського окружного відділу освіти провели детальне обстеження тих населених пунктів округу, де компактними групами проживало польське населення. В цей час на Шепетівщині діяло лише 16 польських початкових шкіл. Така мережа освітніх закладів ніяк не забезпечувала можливість усіх дітей місцевих поляків навчатись рідною мовою. Наприклад, у Плужанському районі, де було 12 населених пунктів з переважаючим польським населенням, діяла лише одна польська початкова школа [5:1]. Польське населення Правобережної України надзвичайно чутливо ставилось до питання про національну освіту, болюче реагуючи на факти незадовільного функціонування польських шкіл, вбачаючи у цьому національний гніт та переслідування. Поляки вимагали створення польських шкіл навіть у тих населених пунктах, де було менше 40 дітей шкільного віку. Йдучи назустріч населенню, органи освіти за кілька років значно розширили мережу радянських польських шкіл. Загалом по Радянській Україні кількість польських навчальних закладів у 1925-1926 навчальному році зросла порівнюючи з минулим роком з 255 (навчалось 14606 учнів) до 337 шкіл (20460 учнів). Але переважна більшість шкіл мала лише 2-3 групи (класи). Семирічок налічувалось лише 17. Вони були погано забезпечені необхідною навчальною літературою та обладнанням. Лише одна школа добре була забезпечена підручниками, задовільно - 92, незадовільно - 210 [6:37].

У Шепетівському окрузі в 1924-1925 навчальному році працювало вже 38 польських шкіл. Однак, у них викладали передовсім недосвідче-

ні вчителі, які мали середню або навіть (що найчастіше) початкову освіту. Помешкань своїх школи не мали і знаходились у колишніх релігійних будинках, за винятком навчальних закладів у Красиліві, Берездові, Кривині, які функціонували ще до революції. У наступні роки кількість польських навчальних закладів на Шепетівщині швидко зростала і досягла свого піку наприкінці 1920-х рр.. У 1929-1930 навчальному році в окрузі діяло вже 60 польських радянських шкіл, в тому числі семирічні у Славуті та Старокостянтиніві. Загальна кількість учнів в польських школах Шепетівського округу в цьому навчальному році складала 4259 учнів [7:23].

У 1920-ті рр. у багатьох районах Правобережної України продовжували активно діяти католицькі гуртки "терціарів", "ружанців", які поєднували поряд з релігійною роботою освітню та культурницьку діяльність, організували хоріві гуртки тощо. Так у 1927 р. в Шепетівському окрузі гуртки "Ружі" діяли при всіх 23 діючих костьолах та каплицях. Загалом спостерігалась тенденція, що польські діти значно частіше, ніж, скажімо, українські, брали участь в релігійних обрядах, у чому їх заохочував і приклад деяких учителів польських шкіл, які тримали в себе дома ікони тощо [8:8].

Великою проблемою для радянських працівників польбюро та відділів освіти була відсутність педагогів, котрі добре знали польську мову. Після встановлення більшовицької влади більшість освітян нерадянських польських шкіл, побоюючись репресій виїхала до Польщі. До того ж навіть ті вчителі, котрі залишились, не влаштували функціонерів з відділів освіти, бо не мали комуністичного світогляду. З метою підготовки фахівців для радянських шкіл з польською мовою викладання у травні 1924 р. в Шепетівці та Коростені були організовані спеціальні курси на 20 осіб, що були розраховані на 14 днів. На курсах піднімались такі основні питання: вивчення польської мови і літератури, методика викладання польської мови, питання антирелігійної пропаганди, боротьба з католицькою церквою тощо [9:48].

У 1920-ті роки радянська влада приділяла велику увагу створенню широкої мережі польських культурно-освітніх закладів (сельбудів, лікнепів, хат-читалень, бібліотек). У 1926 р. в УСРР налічувалось 24 польських клуби, 80 хат-читалень, 36 польських кутків при хатах-читальнях, 2 сельбуду, 189 лікнепів [10:38]. У Шепетівському окрузі в цей час нарахувалось 9 польських хат-читалень, 6 польських кутків при українських хатах-читальнях. При утворенні польських культосвітніх установ, як і при організації шкіл, теж зустрічались певні труднощі. Так, в Старокостянтинівському районі, де було створено при сельбуді польський куток, місцевий інспектор відділу освіти заборонив його діяльність, оскільки, це, на його думку, нібито розпалювало міжнаціональну ворожнечу. В селі Волиця Татарська Антонінського району молодь польсь-

ка, згуртована в драматичний гурток, хотіла організувати виставу для жителів села. Але місцевий керівник не дозволив дітям публічно виступити з виставою польською мовою. Скарга до Шепетівки успіху не мала. В Старокостянтинові приміщення колишнього "Польського будинку" зайняли бійці Червоної Армії. Місцева польська громада безуспішно вимагала, щоб його їй повернули для клубного приміщення [7:193]. Подекуди спостерігались і зворотні випадки. В Сельцях Славутського району жінки розігнали лікнеп, кажучи, що "полякам комсомольський лікнеп непотрібний". Польські культустанови знаходились під пильним контролем влади і слугували "радянизації" поляків. З цією метою з хатчиталень вилучались заборонені радянським режимом книги. Серед них були твори Пшибишевського, Сенкевича та багатьох інших польських письменників. Характерно, що з бібліотек забирались і перекладені польською мовою твори західноєвропейських письменників, навіть таких, як А.Конан Дойль чи С. Лагерлеф [4:42,44,58].

Протягом 1920-х рр. ставлення польської спільноти до внутрішньої політики радянської влади зазнало значних змін. Спочатку насторожене, а подекуди і вороже, воно поступово стало на шлях відносної підтримки національної політики більшовиків. Згідно звіту польбюро Шепетівського округу за липень-вересень 1925 р., "ставлення до національної політики СРСР [поляків] задовольняюче, однак помічається недовір'я до практичного її проведення (наприклад, щодо відкриття польських шкіл)" [11:11]. Починаючи з 1928 р. освітня радянська політика починає суттєво змінюватись і хоча мережа польських навчальних закладів за інерцією деякий час продовжувала зростати, почали виявлятися і негативні тенденції. Вони полягали у різних безпідставних звинуваченнях з боку місцевої влади на адресу польських педагогів, деяких з яких було звільнено з роботи нібито за "контрреволюційність", "класове примиренство" тощо.

Масові антирадянські повстання проти насильницької колективізації, що вибухнули на Шепетівщині в лютому-березні 1930 р., охопили багато польських сіл регіону. Вони змусили НКО УСРР уважно поставитись до стану освіти етнічних меншостей прикордонних районів СРСР. Відомо, що чимало польських педагогів безпосередньо брали участь у цих масових заворушеннях. Підсумки чергового обстеження було підведено НКО у 1931 р. За офіційними даними, в 1930-1931 навчальному році чисельність польських шкіл в прикордонних районах Радянського Союзу (передусім на Волині і Поділлі) становила 238. Радянські функціонери висловлювали своє незадоволення тим, що велика частина польського вчителства в ідеологічному плані "не витримана", ухиляється від "суспільної" праці на селі, яка полягала у проведенні заходів по колективізації. Було багато випадків, коли вчителі польських шкіл нелегально переходили до Польщі [12:27, 40, 42].

Про стан польської освіти в Україні повідомлялось, зокрема, у донесенні посольства Польщі у Москві. У ньому відзначалось, що у 1931-1932 навчальному році в Радянській Україні функціонувало 354 початкових польських школи (охоплювали 28464 учнів), 27 семирічок, 7 польських технікумів (з них три педагогічних), 5 робітничих факультетів, 2 інститути в Києві (педагогічний імені Ф.Дзержинського та пролетарської культури). В Житомирі працювала польська секція при кооперативному технікумі. Їхній матеріальний стан був незадовільним, студенти місяцями не отримували стипендії і масово залишали навчання. [13:94-101]. У 1933-1934 навчальному році була зафіксована велика нестача вчителів польських шкіл УСРР – 500-550 осіб. Чимало польських шкіл або закрилось, або перейшло на українську мову викладання. Ситуація ускладнювалась ще й тим, що вищі польські навчальні заклади постійно зазнавали репресій з боку каральних органів. Так, за півтора роки відділи ДПУ заарештували 10 викладачів Київського польського педагогічного інституту, постійно змінювали його керівний склад. У жахливому стані перебували і педагогічні технікуми в Києві та Проскуріві [14:50, 52-54, 62].

У березні 1934 р. заступник наркома освіти УСРР А.Хвиля звернувся до секретаря ЦК КП(б)У Попова з заявою, у якій стверджував, що у чотирьох районах Київської області та двох Вінницької (Старокостянтинівському та Заславському) дітей навчають польською мовою, яку вони не розуміють, що було свідченням нібито "примусової полонізації українських дітей у цих районах". НКО просив дати директиви Київському та Вінницькому обласним комітетам, щоб вони перевели частину польських шкіл на українську мову навчання. Згодом була створена спеціальна комісія, яка обстежила польські навчальні заклади Вінницької області, до якої з 1932 по 1937 рр. входила південно-східна Волинь. 14 серпня 1934 р. комісія підбила підсумки і прийняла рішення – залишити лише 118 польських шкіл з 280. 123 польські школи області НКО передбачалось реорганізувати в українські або взагалі зліквідувати за "браком контингенту", інші перетворити у змішані польсько-українські навчальні заклади. Про те, що згоди багатьох батьків на такі заходи ніхто навіть не питав, свідчить лист до редакції "Трибуни Радзецької" – центрального польського комуністичного видання, написаний селянами с. Бялагрудка Заславського району, котрі безуспішно просили відновити роботу сільської польської школи [15:1, 39-51].

Наступного року під тиском каральних органів було закрито ще кілька польських навчальних закладів Волині. Наведемо лише один приклад з тодішньої політичної лексики, якою обґрунтовувалась необхідність реорганізації або закриття польських шкіл. З постанови об'єднаного засідання Полонського районного бюро освіти: "Організація польських шкіл – є шкідницька діяльність польських націоналістів, що намагалися приму-

сово полонізувати українське населення" [16:4]. Відповідно до цієї постанови були закриті польські школи в Буртині та Новоселиці Польській Полонського району.

На початку 1935-1936 навчального року в Шепетівському окрузі ще діяло 12 польських шкіл (7 у Плужанському районі, 2 – у Полонському, по одній у Шепетівському, Славутському, Антонівському) [17:144]. Але питання про їхнє закриття було лише справою часу. У вересні 1937 р. Шепетівський окружком партії в черговий раз заслухав питання про стан роботи польських шкіл в окрузі. Було прийнято таке жорстке рішення: "Без всякого сумніву польські школи використовують вороги-націоналісти для своєї контрреволюційної роботи, користуючись безконтрольністю радянських та партійних організацій. Вважаємо необхідним всі польські школи реорганізувати в українські" [18:87]. Спеціальні парткомісії в черговий раз перевірили стан роботи останніх десяти польських шкіл регіону. Перевірка супроводжувалась звільненнями, а подекуди і арештами вчителів. Незабаром було закрито останні польські навчальні заклади Шепетівщини: в с. Хоровиця Славутського району, Тадеушполі, Лабуні, Хотені Плужанського району та інші. Наприкінці 1930-х рр. ліквідовано було і всі польські культурно-освітні установи (хати-читальні, сільбуду). На думку сталінського керівництва, освітні заклади для етнонаціональних меншин України (в тому числі і польські) повністю виконали своє завдання у плані залучення населення до "радянського будівництва" і їх існування в умовах остаточного встановлення в СРСР тоталітарного режиму було визнано недоцільним.

Отже, слід констатувати, що розвиток польської освіти в досліджуваному регіоні загалом співпадав з аналогічними процесами в інших регіонах республіки. Однак, є одна суттєва особливість. Оскільки Шепетівський округ був прикордонним, центральна влада приділяла йому особливу увагу, про що свідчать численні спеціальні постанови та численні центральні державні перевірки. Схожим було ставлення радянського керівництва і до інших прикордонних округів: Проскурівського, Кам'янецького, Волинського та інших. У роки "коренізації" тут мережа польських шкіл зростала швидше, ніж в інших регіонах УСРР, але у 1930-ті рр. масштаби сталінських репресій щодо вчителів польських шкіл та працівників культустанов були значно більшими. Умовно історію польської радянської освіти на Волині можна поділити на три основні етапи: 1) встановлення комуністичного партійного контролю над польським освітнім процесом (1920-1923 рр.); 2) створення широкої мережі польських радянських навчальних і культурницьких закладів та їхня діяльність (1924-1933 рр.); 3) нищення польських культурно-освітніх та шкільних закладів (кінець 1933 -1938 рр.). На завершення слід відзначити, що стаття, звичайно, далеко не вичерпує всіх аспектів даної тематики, яка потребує подальшого глибокого дослідження.

Список використаних джерел та літератури

1. Всесоюзний перепис людності 1926 року. Том 12. УСРР. Правобережжя. Лівобережжя. – Москва, 1929.
2. Центральний Державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГОУ). – Ф.1. – Оп. 20. – Спр. 1542.
3. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 1547.
4. Державний архів Хмельницької області (далі – ДАХО). - Ф. р.5. –Оп.1.- Спр. 1016.
5. ДАХО. – Ф.р. 1086. – Оп.1. – Спр. 127.
6. ДАХО. – Ф.п.458. – Оп.1. – Спр. 111.
7. ДАХО. – Ф.р. 1086. –Оп.1. – Спр.112.
8. ДАХО. – Ф.п. 458. – Оп.1. – Спр. 164.
9. ДАХО. – Ф.р. 1086. – Оп.1. – Спр. 81.
10. ДАХО. – Ф.п. 458. – Оп.1. – Спр. 117.
11. ДАХО. – Ф.п. 458. – Оп.1. – Спр. 59.
12. ЦДАГОУ. – Ф.1. – Оп.20. – Спр. 6652.
13. Archivum aktov Nowych. – 510. Ambasada RP w Moskwie. – Sygnatura 95.
14. ЦДАГОУ. – Ф.1. – Оп.20. – Спр. 6213.
15. ЦДАГОУ. – Ф.1. – Оп.20. – Спр. 6453.
16. ДАХО. – Ф. р.269. –Оп.1. – Спр. 154.
17. ДАХО. – Ф.п. 458. – Оп.1. – Спр. 400.
18. ДАХО. – Ф.п. 458. – Оп.1. – Спр. 503.

W. Nesterenko. *Szkoły polskie na terytorium południowo-wschodniego Wołynia w okresie międzywojennym (1921-1933).*

W artykule rozpatrzone zostały podstawowe etapy historii polskich szkół i instytucji szkolnych na terytorium południowo-wschodniego Wołynia znajdującego się w okresie międzywojennym na terenach ZSRR.

V. Nesterenko. *Polish Schools in Southern-Western Volyn Between the World Wars (1921-1939).*

The article is about the creation and activities of polish educational institutes of Southern-Western Volyn in 20-30-s of the 20-th century. The author considers and analyzes the soviet policy towards the Polish community and Polish educational system of Ukraine and Volyn at this time. He has used a lot of unpublished and unknown documents of Khmelnytsky State regional archive.